

Михайло СЕЛІВАЧОВ

доктор мистецтвознавства,

Михайло САГАЙДАК

кандидат історичних наук

ЦЕРКОВНА ТА СВІТСЬКА КУЛЬТУРИ: ПРОБЛЕМИ СУМІСНОСТІ

Замість епіграфу запропонуємо короткий діалог. Його навів у своєму виступі на Вченій раді Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН України десь із чверть віку тому вже покійний Василь Васильович Цвіркунов — кандидат мистецтвознавства, колишній директор кіностудії ім. Довженка. Було це при обговоренні якоїсь наукової праці атеїстичного спрямування. Василь Васильович пригадав, як він зі своїм болгарським колегою почув із уст екскурсовода заповідника «Києво-Печерська лавра» слова про те, що монастирі були центрами мракобісся, жорстокими феодалами, експлуататорами, неосвічені ченці сіяли серед народу забобони та темряву.

— Он як? — здивувався болгарський кінематографіст. — А у нас монастирі здавна були центрами культури, науки та мистецтва, поширювали писемність, освіту, були опорою народу в темну добу османського поневолення.

Цей діалог фокусує два полярно спрямовані (тому й однобічні) погляди на роль у світській культурі православних монастирів — інституцій, які з'явилися у вже православній Візантії на тлі розчарування християн у реальних результатах розбудови християнської держави. Відлюдники-ченці, подібно до мучеників попередньої ранньохристиянської доби (I–V ст.), стали «сіллю» християнства у середньовічний період, який у нашій країні тривав десь до XVIII ст.

Згадаймо, що саме монастирі на Сході та Заході Європи були тоді головними осередками культури: літописання, мистецтв і художніх ремесел, освіти, науки тощо. До 10 відсотків населення Візантії становили монахи та монахині. Ось чому кількість пам'яток церковної архітектури значно більша у центрі візантійського культурного ареалу (Балкани, Анатолія), ніж на його околицях (зокрема в Україні та Росії). Деякі з давніх балканських монастирів є значними паломницькими центрами з багатими музеями, що обслуговуються самими монахами. Інші (в яких усього лише два-три ченці) використовуються як старечі притулки, навчальні установи, сільськогосподарські заклади тощо. Тому наївно було б сподіватися, що в усіх цих збережених (і тим паче у заново «відтворених») монастирських і храмових комплексах у наші дні може буде відтворене літургічне життя.

Зовсім протилежне враження з'являється сьогодні від подорожі з України на північний захід. У нас ледь не в кожному селі збудовано чи будується новий храм, а вказівники на узбіччях шосе вказують шлях до відновлених або зовсім нових монастирів. Трапляються церковні новобудови (значно кращі з естетичного погляду) й у Польщі. Натомість у Німеччині такі випадки поодинокі, а в Голландії, навпаки, монастирі та храми нині часто використовуються для світських потреб і навіть перебудовуються під житло. Тобто в радикально ліберальній Голландії, де за офіційними даними більшість населення — невіруючі, успішно втілюється мрія більшовицьких ідеологів про побудову атеїстичного суспільства, притому без кривавих гонінь, які тривали в нас кілька пореволюційних десятиліть і так і не дали бажаних для безбожної влади наслідків.

У Російській імперії стосунки Церкви та світської влади теж не були беззмарними, відбувалося зрощення церковних інститутів з державними, внаслідок чого катастрофа Імперії 1917 р. стала водночас і катастрофою Церкви, зруйнувала її соціально-культурну інфраструктуру, зокрема науково-освітні та музейні заклади, друкарні, художньо-ремісничі центри й іконописні майстерні, лікарні, паломницькі й інші суспільні установи, що зосереджувалися переважно

при монастирях. Отже, майже повна ліквідація в СРСР Церкви звела практично нанівець і її культуртрегерську роль, яка, правда, поступово зменшувалася при переході від середньовіччя до Нового часу.

У межах нашої статті нема місця на докладний аналіз еволюції церковного культуртрегерства, тому відзначимо тільки деякі головні тези:

- провідна роль у розвитку всіх галузей сакрального мистецтва від середньовіччя до наших днів;
- ілюстровані книги з монастирських друкарень і орнаментика церковних предметів як іконографічне джерело для різних видів народного мистецтва;
- монастирське ремесло як важливий чинник розвитку декоративно-вжиткового мистецтва України та формування у ньому міжрегіональних і загальнонаціональних ознак;
- пріоритет у становленні вітчизняного музейництва завдяки утриманню храмових ризниць з їх систематизованим обліком, формування надзвичайно цінних збірок єпархіальних давньо-сховищ і Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії;
- роль мандрівних монахинь із закритих монастирів у розвитку народного декоративного мистецтва.

Як негативні моменти в цьому ряду слід відзначити протидію монастирів спробам Імператорського товариства сприяння руському іконопису заборонити у позаминулому столітті друкування паперових іконок, які витіснили з ринку справжніх іконописців, хоч і приносили монастирям значний прибуток. Опубліковані кілька десятків томів протоколів Імператорської Археологічної комісії свідчать, що вже у 2-й половині XIX ст. намітилася тенденція недооцінювання давніх пам'яток церковного мистецтва з боку чималої кількості кліриків і навіть архієреїв. Захищати останні від варварських поновлень здебільшого доводилося світським фахівцям.

Ця тенденція посилилась у наші дні, коли стають відомими непоодинокі факти знищення давніх храмів церковними громадами, з метою звільнення місця під нову споруду. Характеру епідемії набула масова заміна іконостасів і взагалі старих ікон, перемальовування давніх стінописів. Боляче спостерігати, як із храмів, повернутих церковним громадам, викидаються ретельно створені музейні експозиції, що розповідають про історію побудови цих пам'яток архітектури. Чомусь вони нікому не заважають в інших країнах, зокрема й православних.

Інтелегентна громадськість обурена фактами нищення або псування, спотворення культурних цінностей уже не більшовицькою владою, а церковниками різних юрисдикцій, зокрема у Києво-Печерській лаврі, Видубецькому монастирі, Кирилівській і Андріївській церквах тощо. На їхнє наукове дослідження та реставрацію протягом кількох десятиліть витрачено значні кошти з небагатого вітчизняного бюджету.

Насторожують наміри деяких, скажімо так, малокультурних кліриків не тільки знищити сліди музеєфікації у храмах, повернутих у розпорядження громад, а й перемалювати стінописи, що видаються комусь із отців «неканонічними», наприклад, у тій же Кирилівській церкві. Всупереч охоронним договорам ікони та стінописи давніх храмів руйнуються від механічних пошкоджень, перепаду температур, конденсату, вкриваються кіптявою від лампад і свічок. І не чути, щоб державні служби охорони пам'яток ефективно виконували свій обов'язок і запобігали псуванню національного надбання, дорогоцінного також у прямому значенні цього слова. Якщо так триватиме далі, ентузіасти (точніше, фанати) релігійної «чистоти» напевно не зупиняться перед знищенням давньоруських світських сюжетів у Софії Київській або давньохристиянських знаків у римських катакомбах, які, на їхню думку, не відповідають вимогам до церковного мистецтва.

Остання теза, як це не курйозно, служила виправданням для тотального усунення давньоруських ікон із храмів у добу Катерини II. Про їхню історико-культурну та художню цінність майже ніхто не наважувався тоді говорити, хіба що Ломоносов у Росії та Гете у Німеччині — уми, що возглашали істину задовго до настання сприятливих умов. А тепер, навпаки, — клірики вимагають повернути назад із музеїв ікони, вилучені з їхніх храмів ледь не сто років

тому, бо вони ніяк не можуть без «намолених образів»! І при цьому волюють не згадувати, що в синодальний період старовинні книги й ікони заведено було передавати з діючих храмів до єпархіальних давньосховищ, де ними опікувалися вчені-дослідники.

Нагадаймо й про те, що фрески Софії Київської збережені для нащадків за наполяганням не церковної, а світської влади в особі імператора Миколи I. А єпископ Порфирій Успенський передав привезені ним у Київ із синайського монастиря св. Катерини рідкісні ранньохристиянські ікони VI–VII ст. (нині вони у Музеї мистецтв ім. Ханенків) не в діючі Лавру, Софійський чи Володимирський собори, а в Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії! Отже, Богові — Богове, кесарю — кесарева, а музеєві — музейне, тобто давні твори, що стали вже історико-культурними реліквіями, раритетними пам'ятками.

Але повернімося до пореволюційних років. Масове закриття монастирів і храмів зумовило появу такого феномену, як музеєфікація найцінніших церковних об'єктів, оскільки альтернативою їх повному руйнуванню могло тоді бути тільки перетворення на музей. Саме так створювався, зокрема, Києво-Печерський історико-культурний заповідник у 1920-ті роки — всупереч інтересам влади. Протягом громадянської війни ледь не всі режими, що швидко змінювались у Києві, систематично грабували святині та цінності Лаври, псували її пам'ятки. З утвердженням більшовиків такі дії набули державно-засадничого характеру. Тільки з 1919 по 1922 р. у Лаврі вилучено коштовностей на суму понад 164.657 крб. золотом. Утворення 1922 р. «Музею культів і побуту» дещо стабілізувало ситуацію, бо з'явився господар, який узяв на себе відповідальність за збереження успадкованих колекцій.

Зусиллями та жертвним ентузіазмом кращих представників інтелігенції вдалося врятувати від повного знищення колекцію Церковно-археологічного музею, безліч унікальних старожитностей із приватних колекцій. Отож, постанова ВУЦВК і Ради народних комісарів УСРР «Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним Всеукраїнським музейним містечком» від 29 вересня 1926 р. стала вимушеним актом легалізації атеїстичною владою лаврського Заповідника, фактично створеного всупереч її намірам.

Більшовизм ще не набрав повної сили, аби все до останку підпорядкувати собі. Його «класове око» вихоплювало із «сміття історії» передусім історичні коштовності з монастирів і музейних колекцій, які чарували «нових цінителів» не стільки мистецькою досконалістю, скільки вагою та вмістом жовтого металу. Вже було видно, що ленінський антиінтелектуалізм, втілений і в масовому атеїстичному наступі більшовицької держави, призведе до краху й обернеться пустокою. Незважаючи на це, велика частина тогочасної інтелігенції, як сказав поет, масово пішла «революционным шагом».

У той складний і багато в чому зовсім не вивчений час деструктивні дії нового керівництва країни паралізували гуманітарні дослідження, а самі науковці, услід за монахами та кліриками, зазнавали переслідувань і брутального тиску. Всі ці фактори заважали, проте музейні працівники все зробили для збереження фондів. Серед багатьох самовідданих подвижників передусім згадаймо тих, хто продовжував видавати праці високого наукового рівня, що досі не втратили своєї актуальності. Це, зокрема, Данило Щербаківський, Петро Курінний, Кость Кржемінський, Кость Мощенко, Марія Новицька, Павло Попов, Павло Потоцький, Валентин Шугаєвський, Ксенія Барладіна й інші.

Таким чином нинішній Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник і його попередник — Музей культів і побуту — стали фактичними спадкоємцями Церковно-археологічного музею, заснованого ще 1873 р. при Київському церковно-археологічному товаристві, адже основою будь-якого музею є його колекція. Заповідник не тільки зберіг, але й примножив колекції своїх попередників, отже, він має законне право вважати себе їх правонаступником.

Сучасний музей не може існувати поза суспільством, і в цьому його функції мало змінились. Дух конфронтації, що його запрограмували більшовики, оголошуючи музейні установи школами комуністичного виховання, в яких їхні політичні комісари цілком і повністю визначали кар-

тини минулого, нарешті відійшов у минуле. Тепер іде пошук компромісів і співпраці з діючим на тій же території монастирем.

Майбутнє Заповідника пов'язано з поглибленням співпраці наукової музейної установи з православною церквою. Концепція взаємозалежності та згоди на ґрунті критичного здорового глузду має замінити застарілу концепцію конфронтації. Перш за все, сторони мають усвідомити законність прагнень одна одної, як і неминучість при цьому окремих ухилів і аберацій. Було б наївністю вважати, що така відповідальна справа, як формування людської особистості, є привілеєм однієї тільки віри чи самої лише культури. Відомо, що християнство лишається творчою силою людства, водночас і культура, як творіння розуму, тяжіє у своєму розвитку до певної автономії, навіть самосакралізації.

Немало людей знаходять через культуру Бога та сенс життя, сприймаючи віру як етичну норму. Це і є, на нашу думку, основа для пошуків ефективної взаємодії, в ході якої зникатимуть конфлікти та непорозуміння, що подеколи спалахують переважно через земні (коли не приземлені) побутові причини та гордість, однаково властиву ледь не кожному смертному, незалежно від того, носить він капелюх, клобук чи камилавку. Адже є зарозумілість науковця, що в глибині душі пишається (а то й явно хизується) нагромадженими ним скарбами знань, і є зарозумілість церковнослужителя, що самовпевнено вважає своє щоденне перебування в храмі заміником світської освіченості й автоматичним наближенням до Істини.

На культурологічних конференціях останніх років (які нерідко спільно проводяться духовними та світськими установами) часто звертають увагу на різкий контраст між музичною та візуальною сторонами сучасного церковного мистецтва: високий рівень співу та часто низькопробні розписи й іконостаси, якими замінюють давні, досконаліші зразки замість того, щоб їх дбайливо реставрувати; невдалий добір кольорів, який спотворює зоровий образ багатьох наших храмів і монастирів (на жаль, не є винятком і Києво-Печерська лавра); недосконалість новітніх витворів іконописців-самоуків, які здебільшого не мають належної богословської та мистецької підготовки або й обох одразу. Підкреслюється необхідність кращої обізнаності кліриків у галузі образотворчого мистецтва, бо посилюється вплив Церкви в культуротворчих процесах; пропонується благословляти здібних послухників на здобуття фахової освіти з наступним подвизанням на ниві церковно-археологічній, мистецтвознавчій, іконописній, реставраційній, церковно-музейній, як це має місце в монастирях Румунії, Болгарії, Македонії, Греції...

Так, наприклад, рекомендації секції «сакральне мистецтво» 6-го Міжнародного конгресу українців у Донецьку (червень—липень 2005 р.) відзначають, що «головною проблемою у сучасному стані даної галузі є загалом недостатня естетична розвиненість прихожан і кліру та, з іншого боку, низький рівень богословських знань художників, які працюють на замовлення церкви. Масове спорудження храмів, іконостасів супроводжується масовим знищенням давніх пам'яток архітектури, образотворчого та декоративного мистецтва. Серед величезної кількості новостворених храмів, стінописів, ікон тощо тільки окремі відповідають високим мистецьким і богословським критеріям, а візуальне оформлення храмового простору значно поступається перед музично-хоровим супроводом богослужінь. У сучасній літературі з українського церковного мистецтва достатньо популярних видань, зокрема альбомного типу, натомість мало висококваліфікованих дослідницьких праць, оснащених науковим апаратом.

Для поступового виправлення цього становища вважаємо за потрібне:

- включити до програм духовних навчальних закладів вивчення курсу історії церковного мистецтва та пам'ятокознавства, з особливо глибоким вивченням національних традицій;
- запровадити у системі церковної освіти професійну підготовку іконописців, подібно до того, як готують регентів церковних хорів;
- благословляти послухників та іноків здобувати освіту в світських навчальних закладах зі спеціальностей «сакральне мистецтво», «музеєзнавство», «пам'ятокознавство» для кадрового забезпечення досі не відродженої мережі церковних музеїв, які існують у багатьох країнах світу та існували колись в Україні;

— засновувати у світських науково-дослідних і навчальних закладах відділи та кафедри церковного мистецтва;

— вважати необґрунтованими претензії окремих ієрархів, кліриків і громад на повернення у їхню власність особливо цінних з історико-культурного погляду давніх і «намолених» пам'яток церковної архітектури та мистецтва, оскільки їх експлуатація за прямим призначенням становить загрозу для збереження пам'яток, а стародавні твори церковного мистецтва навіть у ХІХ — на початку ХХ ст., зазвичай, передавали з діючих храмів до церковно-археологічних музеїв та епархіальних давньосховищ;

— державним органам і світським науковим установам надавати всіляке сприяння священноначалю, кліру та релігійним громадам у завершенні інвентаризації та каталогізації пам'яток мистецтва, що зберігаються у діючих храмах і монастирях (з метою надійного запобігання їх відчуженню, знищенню), з подальшим переданням таких об'єктів до церковних музеїв, які мають отримувати від держави дотацію, подібно до світських музеїв. Заохочувати створення у храмах інформаційних стендів і міні-виставок, які б висвітлювали історію їх побудови, оздоблення, реставрації, розповідали б про майстрів і фундаторів. На цих матеріалах видавати буклети та путівники;

— розробити програму фундаментальних праць з церковного мистецтва, зокрема серії каталогів «Пам'ятки церковного мистецтва у музеях і храмах України» (рекомендації обговорено та схвалено на засіданні секції 1 липня 2005 року).

До того, як у нас налагодиться власне монастирське музейництво, співіснування в монастирі чернечої братії та світського музею лишатиметься, мабуть, оптимальним варіантом. Його переваги апробовано досвідом Києво-Печерської, Троїце-Сергієвої, Олександро-Невської, Успенської Святогорської Лаври, Михайлівського Золотоверхого монастиря. Коли ж «духовні особи» нехтують приписами фахівців у галузі охорони пам'яток, трапляються такі речі, як обвали Лаврських печер унаслідок щедрого поливання монахами квітника над ними, нищення давніх фресок або перекочовування церковних цінностей уже не до державних, а до новітніх приватних зібрань, у яких ці художні твори, зрозуміло, позбавляються пам'яті про своє походження, відтак втрачаються для науки та, не виключено, можуть значно легше потрапити за кордон.

Ще один спільний знаменник може сприяти реалізації спільної перспективи — усвідомлення того, що території, на яких спільно діють монастирі та музеї, є визначною цінністю духовно-культурної спадщини. Вже у природно-географічній іпостасі (геологічній, пейзажно-рельєфній, екологічній) ці, як правило, реліктові ділянки ландшафту з виразними живописними схилами та терасами становлять унікальну пам'ятку природи, а у свідомості більшості людей (не обов'язково православного віросповідання) складають священний образ Царства Небесного на землі.

Подвижницькою багатівіковою працею людини монастирські урочища перетворилися з топографічного поняття на колицку біблійної традиції на наших землях, яка зберегла істинні свідчення священної історії. Тут кожен камінь може повідати про многотрудне становлення наших світоглядних основ. Воно розпочалося з убогих обителів християнських місіонерів, але утвердилося численними пам'ятками архітектури, мистецтва, писемності. Поглиблене вивчення та пізнання монастирських і храмових комплексів має стати одним із головних завдань вітчизняної науки, як світської, так і церковної, адже на цьому культурному просторі сходяться інтереси практично всіх дослідників християнської цивілізації, тож утрати, якщо їм не запобігти, відчуваються теж усіма, так само як спільними стають успіхи та досягнення.